

УДК 94(477)

Осипов Микита Олександрович

студент

Волгоградського державного соціально-педагогічного університету

УКРАЇНЦІ ЗЕЛЕНОГО КЛИНУ

***Анотація.** У цієї роботі пояснюється що таке українське суспільство Далекого Сходу, звідки воно там з'явилося, наскільки зберегло культуру і мову, а також його національні змагання після революції 1917 року.*

***Ключові слова:** українці, Зелений Клин, Далекий Схід, З'їзд, Українська Далекосхідна Республіка, Амурищина, Маньчжурія, Харбін.*

Сучасна територія України насправді не охоплює всі землі на яких живуть, а можливо і жили колись українці. Тобто етнічна територія розселення українців є набагато ширшою і це, щонайменше, видно по заявлених кордонах українською делегацією у Парижі в 1920 році, а також по переписам населення як 1897 року, так і по радянським [13].

Існують навіть цілі регіони з переважно українським населенням поруч з Україною. Таки анклавів є на території сучасної Росії і називаються клинами. Наприклад, існують Малиновий Клин (Кубань), Жовтий Клин (Надволжя), Сірий клин (Західна Сибір) та Зелений Клин (Далекий Схід) [8, с. 74, 94, 111; 10, с. 54].

Заселення Далекого Сходу українцями почалося у другій половині XIX ст. Пов'язано це з тим, що українські селяни шукали інші, набагато кращі умови життя, порівняно з тими які існували на їх батьківщині. Панщина, як і кріпацтво загалом, в Речі Посполитої була набагато легшою

ніж у Московській державі. Вхідження Лівобережжя у склад Росії після Переяславської Ради 1654 року, а також в результаті захоплення цієї території у добу Руїни згідно з висновками Андрусівського миру 1667 та Бахчисарайського миру 1686 рр., спричинило поступову інкорпорацію Гетьманської держави в Московське царство і поширення важких умов кріпацтва. Деякі російські вчені не заперечують цей факт, прикладом чого служить книга «Императорская Россия» Е. В. Анісімова: «Украина под властью России проделала путь от демократического казачьего вольного образования до незавидного положения одной из многих российских губерний, населенных помещиками и крепостными». Саме через це велика кількість селян ставала втікачами [4].

Першим українцем на Далекому Сході став колишній гетьман Дем'ян Многогрішний, якого царський уряд заслав в Нижнє Серенгинське в 1672 р. Повноцінна колонізація краю першими українськими поселенцями розпочалася в 1859 році з Таврії, це були сектанти і їх мандрівка складала 10 років [8, с. 130]. Російська Імперія скористалася послабленням позицій Китаю внаслідок Опіумних воєн 1840-1842 та 1856-1860 рр. Завдяки тодішньому генерал-губернатору Н. Муравйову, який звертав увагу Миколи I на незахищенність слабо заселених територій, на умовах Айгунського, Тяньцзиньського 1858 р. та Пекінського 1860 р. договорів землі на лівому березі Амура і весь Уссурійський край закріплювався за Росією. Тепер кордон між обома державами простягався по річках Амур, Уссурі і Сунгарі, через озеро Ханка до річки Туминьдзян. Це і були передумови для внутрішньої колонізації далекосхідних земель [2].

Вихідці із Чернігівської губернії засновували одні з перших населених пунктів на теренах Захитайщини, серед яких: Іванівка, Жарикове, Борисівка, Миколаївка, Попова Гора та інші. З часом, за участю українських козаків та вихідців із селянства, на Далекому Сході виникали

й перші невеликі міста, серед яких: Николаєвськ–на–Амурі, Благовіщенськ, Хабаровськ, Владивосток [2].

19 лютого 1861 року було скасовано кріпацтво, тому вільні селяни мали більше прав для вибору місць життя. 26 березня 1861 року вийшли “Правила для поселення руських та іноземців в Амурській та Приморській губерніях”. Цим документом, а також указом Сената від 24 квітня 1861 р. поселенці мали право добровільного переселення, отримання пільг, викуп землі у власність та звільнення від всіх податків. Однак проїзд відбувався за кошти переселенців. З початку колонізація не набула великих розмахів і кількість осіб у Далекому Сході в 1876 р. складала 18 тис. У січні 1882 р. Д. Анучин видав закон, згідно з яким поселенці Далекого Сходу були звільнені від подушного податку і після 20 років мали платити поземельний податок, також була звільнена молодь від рекрутчини протягом 10 наборів, крім того царський уряд переміщував селян морем за державний кошт [8, с. 130].

Це наряду з будівництвом Транссибірської залізниці спричинило величезніший потік міграції населення, в основному з Півдня Російської Імперії, тобто українців. Згідно з дослідженнями В. М. Кабузана, в 1883-1905 рр. на Далекий Схід переселилося 166384 особи, з яких українці склали 109510, тобто 65,82%. Найбільше поселенців було з Лівобережжя, 65957 осіб, а з Правобережжя 43553 [8, с. 131].

Українці прибували сюди не тільки з материкової України, а ще й з Кубані, Кавказу, Воронежчини і навіть тікачі з Галичини через Правобережжя. Загалом, кількість українців перед Першою Світовою Війною складала біля 300 тисяч осіб [8, с. 134]. А Г. М. Надтока і В. О. Волков у статті «Українська колонізація Далекого Сходу (1860 – ті рр.. – початок ХХ століття)» пишуть, що кількість українців в регіоні складала навіть 500 тис. осіб [2].

Більшість українців були селянами, 97%. Переселенці селились компактно і, засновуючи села та міста називали їх в пам'ять батьківщини, наприклад Чернігівка, Переяславка, Тавричанка, Кам'янець – Подільське, Новокиївськ та інші. Соціальна адаптація супроводжувалась зберіганням побутового укладу, наприклад, мазані хати, садки, городи, обійстя, внутрішній інвентар будинків. Тяглову силу волів використовували для обробки землі, вирощували пшеницю, займалися бджільництвом. Поруч з побутовим укладом також зберігалася і мова [2].

В. Ілліч-Світич, один з кореспондентів того часу, відвідав місто Уссурійськ в 1905 р. та описав його:

«Это большое малорусское село. Главная и самая старая улица — Никольская. Вдоль всей улицы, по обеим сторонам, вытянулись белые мазанки, местами и теперь еще крытые соломой. В конце города, при слиянии Раковки с Супутинкой, как часто и на коренной Украине, устроен «ставок», подле которого живописно приютился «млынок», так что получалась бы вполне та картина, в которой «старый дид» в одной песне смущает «молоду дивчину» — «и ставок, и млынок, и вишневенький садок», если бы этот последний был налицо. Среди русского населения, не считая казаков, малороссы настолько преобладают, что сельских жителей городской, так называемый интеллигентный, называет не иначе, как «хохлами». И действительно, среди полтавцев, черниговцев, киевских, волынских и других украинцев переселенцы из великорусских губерний совершенно теряются, являясь как бы вкраплением в основной малорусский элемент. Базар в торговый день, например, в Никольске-Уссурийском весьма напоминает какое-нибудь местечко в Украине; та же масса круторогих волов, лениво пережевывающих жвачку подле возов, наполненных мешками муки, крупы, сала, свиных туш и т.п.; та же украинская одежда на людях. Повсюду слышится веселый, бойкий, оживленный малорусский говор, и в жаркий летний день можно подумать,

что находишься где-нибудь в Миргороде, Решетиловке или Сорочинцах времен Гоголя» [7].

Незважаючи на переважну частку українців у населенні, українська мова була практично позбавлена права на існування, особливо в містах, адже 1863 р. вийшов Валуєвський циркуляр і 1876 р. Ємський указ, згідно з якими українська мова фактично була заборонена і стала нелегальною мовою. Росіяни вважали українську мову «сільським наріччям» російської мови, тому в містах найчастіше переважала саме російська мова. За свідченнями В. Ілліча-Світича:

«Среди старых торговых фирм стали появляться и новые, несомненно, украинского происхождения. Но подобно деревенскому парню, взятому в «москалях» и потому считающему себя почему-то выше серой деревенщины и стыдящемуся, по глупости, своего родного языка, основатели недолговечных фирм спешат скрыть свое происхождение, отречься от своей национальности, если не переменить, то хоть исказить свои фамилии, в результате чего на магазинных вывесках, Павлюк, например, преобразовывается в Павлюкова, Рябошапка или Рябоконец — в Рябошапкова или Рябоконева и т. п.» [7].

Таким чином українська мова була поза законом, але в часи першої російської революції умови з цього приводу стали краще. На території материкової України почалися легальні культурні заходи.

При Східному інституті в 1907 р. у Владивостоці почало діяти "Студентське товариство українців" на чолі з К. Андрушенко. Члени Товариства організували театральні вистави, проводили українську агітацію. Під керівництвом Б. Воблого заходи були досить активними у громадському і культурному житті краю [12].

В 1906 р. в місті Микольськ-Уссурійському була організована перша спроба утворити національне-об'єднання українців "Просвіта", але намагання були марними [12]. Ще однією спробою було подання заяви 23

лютого 1910 р. на ім'я військового губернатора Приморської області від міщанина П. Хоменка, купця С. Ніжинецького, селянина Й. Переверзева-Разсуди, чиновника З. Шевченка та І. Кривоноса щодо затвердження статусу товариства "Просвіта", але організатори отримали відмову [15]. Але це не зупинило українців і за цих умов деякий час товариство в Микольськ-Уссурійському існувало нелегально. Таємно діяв і український гурток в Імані [12]. Тільки "Українському Клубу" у Благовіщенську вдалося отримати дозвіл на відкрите ведення української роботи, коли був затверджений його статут в 1911 р. [2]. Саме тоді у Владивостоці вже діяв Народний Дім, а мешканці українського походження цього міста переплачували з України понад 400 примірників різної преси и мали свій кіоск української літератури та преси. Така ж ситуація була і в Микольську [8, с. 137].

Діяльність цих гуртків проходила до 1914 р., бо в часи Першої Світової Війни влада запровадила більш суворі адміністративні заходи, що спричинило майже повну зупинку суспільного життя українців Зеленого Клину. Тільки Харбінський Український Клуб та театральні гуртки, де адміністрація була більш лояльною, проводила в межах концесії східної китайської залізниці в Маньчжурії деяку роботу, а 9 березня 1916 р. у Владивостоці була здійснена ще одна спроба створити українську організацію під виглядом «Владивостоцького Українського Благодійного Громадського Зібрання», однак спроба знову була невдалою [15].

Рис. 1. Територія Зеленого Клину [1]

Коли відбулась Лютнева Революція, Російська імперія перестала існувати і було проголошено Російську республіку, українське життя було активізовано на тих територіях, де мешкали українці, в тому числі і у Зеленому Клині. Як зазначав І. Світ: «Скрізь, де на території Далекого Сходу жили українці, незалежно від їх кількості, замість різних революційних комітетів, почали творитися національні організації - громади, бо для української нації революція 1917 р. була не соціальною революцією, а національною.» [15]. 25 березня 1917 р. на чолі з полковником Федіром Шешко постала "Громада" у Владивостоці, а пізніше громади виникли в Микольськ-Уссурійському, Імані, Спаську, Кневичах Новокиївці, Михайлівці, Монастирищі, Пос'єті, Осинівці, Григорівці, Новопокровці та інших населених пунктах. Але крім українських, зорганізувались також місцеві осередки українських політичних партій - есерів та соціал-демократів. Виникнення центрів українського громадського життя у різних місцях Далекого Сходу створило зібрання діячів и громадянства та скликання 11-14 червня 1917 р.

I-го Загального Всеукраїнського з'їзду в м. Микольськ-Уссурійському. У роботі з'їзду взяли участь 53 представники понад 20 громадських та військових організацій. Крім того, в роботі окремих секцій брали участь біля ста українців з правом дорадчого голосу. З'їзд прийняв рішення про відкриття гуртків товариства "Просвіта", філій громад, заснування шкіл і бібліотек розповсюдження друкованого слова, організацію українського війська [8, с. 138].

Для налагодження поточних справ і підготовки Другого з'їзду було обрано Далекосхідний Тимчасовий Виконавчий Комітет до складу якого увійшли: О. Ступак, П. Василенко, М. Прокопець, І. Ігнатенко та О. Попович.

З метою більш ефективної діяльності Окружної Ради були засновані чотири секції: культурно-освітня, агітаційно-політична, фондова та військова [15]. Окружній Раді, яка діяла до 1921 р. підлягали й українські організації на станціях східно-китайської залізниці. Зокрема, на ст. Маньчжурія, Хайлар, Цицикар, Бухеду, Яоминь, Іменьпо, Ханьдаохедзи та Погранична [15].

Формування військових частин проходило під гаслом допомоги далекій батьківщині. Перша сотня виїхала в Україну в червні 1917 р. з Владивостоку, друга - восени з Харбіна [5]. Тільки в кінці 1918 р. почалось формування військових частин, що мали на меті захист українських інтересів на Далекому Сході. Під час інтервенції Антанти вживалися заходи по формуванню українського корпусу, які однак не вдалося реалізувати.

4-7 січня 1918 р. в Хабаровську відбувся II-й Далекосхідний з'їзд українців, який обрав новий склад Тимчасового Виконавчого Комітету (Г. Мелашич, Г. Кириченко-Могила, Я. Кушнарєнко) та, для зв'язку з Україною й захисту інтересів місцевих селян, які бажали повернутися на Батьківщину, ухвалив надіслати своїх делегатів до Києва [8, с. 140].

Під проводом голови Владивостоцької "Просвіти" Ю. Глушко-Мови відбувся III-й Далекосхідний Український з'їзд, згідно з рішенням якого на всій території Далекого Сходу було створено десять окружних рад: - Благовіщенська - громади в Миколаївську, Волковську, Костянтиноградівці, Верхній Полтавці, Черкасівці та Український клуб у Благовіщенську; - Владивостоцька - громади в Кневічах, Новокиївці та Пос'єті; - Микольськ-Уссурійська - «Просвіта», кооперативи, спілки, видавництво, громади в с. Михайлівка, Монастирище, Онисівка, Григорівка; - Свобідненська - «Просвіта», кооператив «Хлібороб», громади у Слободі, на ст. Бочкарьово, Кондратьєво, Сковородино, с. Вел. Саванці, Білоногівці, Добрянці та ін.; - Хабаровська - «Просвіта», споживче товариство «Запорожець», громади у с. Лермонтовка, на ст. Вяземська та ін. [8, с. 141].

П. Твардовського було призначено консулом на Далекому Сході [3], а головам Окружних Рад надані своєрідні консульські повноваження «по захисту прав та інтересів українських громад у Московщині» проте об'єктивно військово-політична ситуація складалася не на користь Українській державі, вирішення проблеми Зеленого Клину, як того бажали тамтешні українці, не відбулось [8, с. 143].

До речі, повноваження П. Твардовського визнали й більшовики та Тимчасовий Сибірський Уряд, який дозволив йому формувати українські військові частини і скликати з'їзди українців. Народний комісар Закордонних Справ Г. Чичерін видав розпорядження відповідним урядам щодо проїзду Українського консула на Далекий Схід без затримки й допомоги йому в разі потреби [8, с. 143].

Розвиток подій в самій Україні впливав на активність українців Далекого Сходу. Поки в Києві діяла Центральна Рада, Далекосхідні українці активно самоорганізовувались й боролись за свої права. З початком переворотів у Києві та зростанням впливів більшовиків, які

виступили проти організованого українства зі зброєю в руках, український рух на Далекому Сході опинився в дуже складних умовах. Певна частина населення регіону вимог українців не розуміла і, в кращому випадку, ставилась до нього байдуже, інша ж частина почала здійснювати всі можливі заходи для ліквідації українства, тому значна частина старших діячів української спільноти в Маньчжурії охолола до громадської праці.

Після повалення радянської влади на Далекому Сході чеськими військами 29 червня 1918 року на Амурщині владу захопив російський есер Алексеєвський, за наказом якого були проведені арешти всіх найактивніших українців та заборонена діяльність Окружної Ради й ведення будь-якої української національної роботи [8, с. 144].

Український Далекосхідний Секретаріат, який на той час знаходився у Владивостоці, не діяв деякий час через політичні ускладнення. Однак вже 24 жовтня був скликаний IV-й Український Далекосхідний Надзвичайний з'їзд. Його роботою керував Микола Новицький, заступниками були Федір Стешко і Федір Тоцький, писарями - Дмитро Боровик та Степан Кукуруза [1].

З'їзд виробив проект конституції українства Далекого Сходу, й прийняв постанову про організацію українського війська та план розвитку кооперації на Зеленому Клині. Крім того було обрано новий склад Секретаріату, до якого увійшли: Юрій Глушко-Мова, Федір Стешко, Йоаким Осипенко, Антон Родіонов та Яків Ситницький [8, с. 144].

Попри те, що П. Твардовський робив активні заходи та допомогу Секретаріату щодо створення українського війська і, навіть почав формування куріння «Вільного Козацтва», все ж цей задум не був здійснений. Генерал Хорват, який змінив на посаді головнокомандувача генерала Іванова-Рикова віддав наказ про розформування військової частини.

В жовтні 1918 р. у Владивостоці був заснований український полк ім. Т. Г. Шевченка, який через рік розігнали колчаківці. Був заарештований і Голова Секретаріату Ю. Глушко-Мова, однак Крайова Рада продовжувала свою роботу [15].

Восени 1918 р. відбулися сесії Крайової ради, в першій з яких взяли участь представники лише Іманської, Маньчжурської та Владивостоцької округів. Одним із найважливіших питань, що розглядалися на сесії - питання про організацію власного банку. Було засновано Український Далекосхідний Крайовий Кооператив «Чумак» при Українській Далекосхідній Крайовій Раді з відділами у Микольськ-Уссурійському (кооператив «Гайдамака»), Імані, Хабаровську (споживче товариство «Запорожець»), Свобідному (кооперативне товариство «Хлібороб»), Благовіщенську, Читі, Харбіні та інших містах [15].

27-31 травня 1919 р. друга сесія Крайової Ради погодила й надрукувала «Конституцію Національно-культурної автономії українців на Далекому Сході». На сесії були присутні представники Владивостоцької, Хабаровської, Микольськ-Уссурійської, Забайкальської та Свободненської рад. Передбачалося, що ця Конституція буде передана на розгляд і затвердження п'ятому українському Далекосхідному з'їзду та Всеазійському українському з'їзду [14]. Крім того, сесія розглянула питання правового статусу українців на Далекому Сході. Було прийнято формулу, згідно з якою українці, які працюють на Далекому Сході і мають тут своє майно, вважаються місцевими громадянами і підлягають місцевим законам; українці ж, які проживають на далекосхідній території тимчасово, вважаються громадянами України. По суті, постала Українська Далекосхідна Республіка, однак вона не контролювала всю територію, про яку заявляла [8, с. 147].

Конституцією проголошувалося, що українське населення Далекого Сходу є складовою частиною «особливої української самостійної нації» та

має «племінний та культурний зв'язок... з народом та краєм, з якого вони вийшли, з Наддніпрянською Україною». Відповідно, ухвалюючи цю Конституцію та реалізуючи тим самим своє право на самовизначення у формі національно-культурної автономії, далекосхідні українці намагалися «забезпечити собі свободу та самостійне національно-культурне життя на новій батьківщині» [6].

В листопаді 1920 р. у Владивостоці відбулася Третя сесія Крайової Ради. На ній обговорювалося питання щодо участі у виборах до Установчих Зборів Далеккого Сходу 12 лютого 1921 р. Сесія запропонувала провести вибори по національних округах. Однак ця пропозиція не знайшла підтримки з боку місцевої влади, оскільки не відповідала ні її інтересам, ні інтересам російських партій, адже українці на Далеккому Сході становили більшість населення. З огляду на це Секретаріат відмовився приймати участь у виборах.

На сесії був обраний новий склад Секретаріату, який продовжив роботу аж до арешту більшовиками у листопаді 1922 р. До Секретаріату увійшли: Ю. Глушко-Мова, В. Жук, С. Прант, А. Криштофович та Г. Могилецький. Секретаріат почав підготовку до скликання V-го Українського Далекосхідного З'їзду та йому вже не судилось відбутися [8, с. 148].

Прагнення українців Зеленого Клину створити свою державність на Далеккому Сході, підтримка ними своєї Батьківщини в її боротьбі за незалежність послужили підставою для їх переслідування. Ще до проголошення радянської влади на території Далекосхідної республіки 5 листопада 1922 р., у Владивостоці було заарештовано Голову Секретаріату Української Далекосхідної Крайової Ради Ю. Глушка-Мову. А одразу після встановлення влади більшовиків - 14 листопада - почалися масові арешти: у Владивостоці було заарештовано П. Горового, Неділька-Борковського, К. Стрельбицького, Е. Геруцького, О. Корсуня, Д. Кисілева,

Дубовика, Д. Нечипоренка, І. Смульського; в Читі - В. Козака, О. Кузурмана-Яценка, Г. Левченка, К. Тишкевича, Г. Катницького - всього 120 осіб. Були розпущені й українські організації. Таким чином Далекосхідна Республіка припинила своє існування, владу в краї захопили більшовики і було проголошено Далекосхідну Республіку (рос. Дальневосточная Республика, ДВР), яка потім увійшла до складу РРФСР в 1922 році, а РРФСР став частиною СРСР [8, с. 148].

Багато колишніх лідерів українців виїхали на територію Харбіна, який розташований у Китайській імперії. Маньчжурська діаспора складала приблизно 20-30 тисяч осіб. З 1923 року почалися репресії і від китайської влади, ліквідовані українські організації, конфісковано майно Українського клубу та його дім. Частина українців перебралася до Шанхаю, деякі до Бразилії та Аргентини. Після окупації у 1931-1932 роках Маньчжурії японська влада дозволила українцям створити військову організацію "Січ", при якій була створена українська військова школа, а вже 1935 р. була заснована Українська національна колонія Харбін. В місті починають діяти українські видання, об'єднання, організації та україномовна радіостанція. До Харбіну прибувають українські ветерани польсько-української та радянсько-української війн, а також інші діячі. Колонія налічувала майже 20 тисяч осіб [11].

За участю прибулих діячів ОУН у Харбін в 1937 році був сформований батальйон "Далекосхідна Січ", завдяки якому планувалося позбавитися окупації радянського Зеленого Клину [9].

Після Другої Світової Війни СРСР захопив Маньчжурію і закрити всі українські організації та припинив українське культурне життя у краї, а також багато українських діячів були розстріляні, інші вивезені, ще інші втекли. Нова комуністична влада Китаю ставилася дуже вороже до будь-яких проявів українського культурного та політичного життя, тому поступово ті українці, які залишились були асимільовані.

Не зважаючи на українізацію початку 1930-х рр., після 1922 року на території Далекого Сходу завдяки радянської владі та її заходам переселення, ув'язнення у концтаборах, розстрілу, колективізації, русифікації, українці були асимільовані і їх частка зменшена до майже двох відсоток населення краю, більшість нащадків українського населення вважають себе росіянами.

Література

1. Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917-1920) // Літопис Червоної Калини. 1931. № 4.
2. Г.М. Надтока Украинская Украѣнская Колонизация Далекого Сходу (1860–ті рр. – Початок ХХ століття) // Г.М. Надтока, В.О. Волков. Київський університет ім. Бориса Грінченка. 2014. №90. С. 44-48. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23112349&>
3. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. т. II. Українська Гетьманська держава 1918 року. Ужгород. 1930. С. 155.
4. Е.В. Анисимов Императорская Россия. СПб.: Питер, 2019. 640 с.: ил.
5. Енциклопедія українознавства. Львів. 1993. Т. 2. С. 776. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euui058.htm> (Дата обращения 26.05.2020)
6. Конституція національно-культурної автономії (самоврядування) українців на Далекому Сході 1919. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_25.html
7. Мамай А. За Сибирью, где солнце всходит, или почему не состоялась в Зеленом Клине вторая Украина // «Зеркало недели». № 42(263). 23-29 октября 1999. С. 7.
8. Марунчак М. Г. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. Вінніпег, 1974. 248 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/2003-marunchak-m-ukrayintsi-v-sssr-poza-mezhami-ursr> (дата обращения: 25.04.2020)

9. ОУН в Маньчжурії // Бібліотека націоналіста. URL: <http://bandera.lviv.ua/oun-v-manchzhuriji/>
10. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII — початок XXI ст.) К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. 200 с. URL: <https://ru.book2.org/book/2772105/c6806b> (дата обращения: 25.04.2020)
11. Липовецький С. Далекосхідна місія. Боротьба ОУН за Зелений Клин. URL: <http://m.tyzhden.ua/publication/193586>
12. Світ І. 1917 рік на Далекому Сході // Календар-Альманах УНСоюзу на 1967 р. С. 152.) URL: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/almanachs/Almanach-UNA-1967.pdf> (Дата обращения: 26.05.2020)
13. Симоненко Р. Г.. Паризька мирна конференція 1919—1920 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2011. Т. 8: Па — Прик. С. 65. 520 с. : іл. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Paryzka_myrna_1919
14. Чернолуцкая Е. Украинская национальная колония в Харбане (первая половина XX в.) // Материалы научно-практической конференции. Ю. Сахалинск. 1993. С. 89.
15. Андрій Попок / Київ / Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в XX ст. // Український історичний журнал. К. 1998. № 6. С. 54-68. URL: <https://web.archive.org/web/20100715125044/http://www.apopok.narod.ru/grompolit.html> (Дата обращения: 25.04.2020)